

Echtscheidung

Echtscheiding

Een exegetisch-ethische evaluatie

Dr. D.J. Steensma

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

Schilderij omslag:
Peter Paul Rubens (1577-1640)
Hagar verlaat het huis van Abram
Olieverf op paneel (62,8×76 cm), ca. 1615-1617
Hermitage, St. Petersburg

© 2016 Dr. D.J. Steensma
www.buijten-motief.nl
Omslagontwerp: Buijten & Schipperheijn, Amsterdam
ISBN 978 90 5881 896 6

INHOUD

VOORAF	9
INLEIDING	11
DEEL I VASTHEID VAN HET HUWELIJK	17
1. HET OUDE TESTAMENT	19
1.1 Verbond voor het leven	19
1.2 Verwijzing naar genadeverbond	22
1.3 Officieel gebeuren	26
1.3.1 Bruidsprijs en bruidsschat	26
1.3.2 Bepalingen en afspraken	27
1.4 Geen hertrouw met dezelfde vrouw	28
1.5 Bescherming van de positie van de vrouw	31
1.6 Verbod op echtbreuk	32
1.6.1 Schending van het huwelijk	32
1.6.2 De straf op overtreding	35
2. DE PREDIKING VAN JEZUS	40
2.1 Verkondiging van het koninkrijk van God	40
2.2 Oproep tot bekering	42
2.3 Verwijzing naar de schepping	45
2.4 Kwestie van hertrouw	46
3. HET VERMAAN VAN PAULUS	49
3.1 Achtergrond	49
3.2 Gehuwde gelovigen	51
3.2.1 Vermaan aan vrouwen	51
3.2.1.2 Daadwerkelijke scheiding	53
3.2.1.3 Concrete situatie	55
3.2.2 Vermaan aan mannen	56
3.3 Gemengd gehuwden	57
3.3.1 Zoek geen scheiding	57
3.3.2 Geheiligd	59
3.3.3 Niet gebonden	62
3.3.4 Geroepen in vrede	63
3.3.5 Redding van de ongelovige	67

4. TWISTGESPREK EN ONDERWIJS	69
4.1 De context van het evangelie	69
4.1.1 Marcus	70
4.1.2 Matteüs	72
4.2 De vraag van de farizeeën	75
4.2.1 Marcus	75
4.2.2 Matteüs	77
4.3 Het antwoord van Jezus en de reactie van de farizeeën	79
4.3.1 Marcus	79
4.3.2 Matteüs	82
5. VIER VERGELIJKBARE UITSPRAKEN	84
5.1 Lucas 16, 18	84
5.1.1 Eerste uitspraak (16, 18a)	85
5.1.2 Tweede uitspraak (16, 18b)	87
5.2 Matteüs 5, 32	89
5.2.1 Eerste uitspraak (5, 32a)	89
5.2.2 Tweede uitspraak (5, 32b)	91
5.2.3 Het kader van de bergrede	92
5.3 Marcus 10, 11 en Matteüs 19, 9	96
5.3.1 Marcus 10, 11	97
5.3.2 Matteüs 19, 9	99
5.4 Marcus 10, 12	100
6. VASTHEID, GEEN ONONTBINDBAARHEID	103
6.1 Pastorale brieven	103
6.2 Beeld van hogere werkelijkheid	105
6.3 Aanvankelijke bezinning op <i>sacramentum</i>	107
6.4 Het tekenkarakter van het huwelijk	110
6.5 Een van de zeven sacramenten	114
6.6 Verdere ontwikkeling	116
6.7 Beoordeling van de sacramentsleer	119
6.8 Huwelijkstrouw	122
DEEL II ECHTSCHIEDING EN HERTROUW	125
7. DE WERELD VAN HET OUDE EN NIEUWE TESTAMENT	127
7.1 Het oude Israël	127
7.2 De scheidingsakte	132
7.3 Echtscheidingsgronden in het jodendom	137
7.3.1 Materiële verwaarlozing	137
7.3.2 Immateriële verwaarlozing	139
7.3.3 Onvruchtbaarheid	140

7.3.4 Overspel	141
7.3.5 'Om welke reden dan ook'	143
7.4 Echtscheidingspraktijk in het jodendom en zijn <i>Umwelt</i>	146
7.4.1 Het jodendom	146
7.4.2 Het Romeinse rijk	149
8. SCHEIDING OP GROND VAN OVERSPEL	152
8.1 Oorsprong	152
8.2 Bedoeling	154
8.1 Inclusieve interpretatie	154
8.2.2 Preteritieve interpretatie	154
8.2.3 Non-exceptieve interpretatie	155
8.2.5 Exceptieve interpretatie	157
8.2.6 Expliciete interpretatie	158
8.3 Betekenis van <i>porneia</i>	159
8.3.1 Algemene aanduiding	159
8.3.2 Ontucht tijdens verlovingsstijd	160
8.3.3 Verboden graad van bloedverwantschap	161
8.3.4 Overspel	162
8.4 Grond voor wegzending	163
8.5 De weg erna	169
9. HERTROUW NA SCHEIDING OP GROND VAN OVERSPEL	172
9.1 De vroege kerk	172
9.2 De middeleeuwen	176
9.3 De reformatie	183
9.4 Nieuwe aandacht voor klassieke visie	184
9.4.1 Antithese	184
9.4.2 Overvloediger gerechtigheid	185
9.4.3 Matteüs 5, 32b	185
9.4.4 Eenheid van het twistgesprek	187
9.4.5 Climax van het twistgesprek	187
9.4.6 Verbazing na het twistgesprek	188
9.4.7 Verstoten	188
9.4.8 Volgorde	189
9.4.9 Nader onderwijs	189
10. SCHEIDING OP GROND VAN VERLATING	192
10.1 Scheiding na verlating	192
10.1.1 Paulus	192
10.1.2 De vroege kerk en de kerk van Rome	193
10.1.3 De reformatie en de protestantse traditie	195
10.2 Hertrouw na verlating	198

10.2.1 Paulus	199
10.2.2 De vroege kerk	199
10.2.3 De middeleeuwen en de kerk van Rome	200
10.2.4 De reformatie en de protestantse traditie	204
11. SCHEIDING OP GROND VAN VERWAARLOZING	210
11.1 Het Nieuwe Testament	210
11.1.1 Ongenoemd	210
11.1.2 Hertrouw na verwaarlozing	213
11.2 Verwerking in de kerkgeschiedenis	216
11.2.1 De vroege kerk en de middeleeuwen	216
11.2.2 De reformatie	219
11.2.3 Nieuwere protestantse traditie	225
11.2.4 Evaluatie	229
11.3 Verwaarlozing vanuit wederzijdse schuld en onmacht	230
12. ECHTSCHEIDING EN KONINKRIJK	233
12.1 De prediking van het koninkrijk	233
12.1.1 Belofte van herstel	233
12.1.2 Appel tot bekering	234
12.1.3 Onderwijs voor de gemeente	236
12.2 Gebrokenheid van het huwelijksverbond	237
12.2.1 Structuurelementen	238
12.2.2 Gebroken structuurelementen	240
12.3 Beslissing van de gelovige	243
12.4 Na een eventuele scheiding	246
12.4.1 Nieuw huwelijk	246
12.4.2 Kerkelijke bevestiging	248
LITERATUUR	252
REGISTERS	266
A. Bijbelplaatsen	266
B. Personen (auteurs)	274
C. Trefwoorden	277

Vooraf

De ene kerk acht een huwelijk van gedoopte gelovigen onontbindbaar, een andere meent dat echtscheiding onder voorwaarden mogelijk is, terwijl een derde kerk doorgaans accepteert wat een rechter uitspreekt. In de protestantse traditie golden lange tijd overspel en kwaadwillige verlating als enige scheidingsgronden, hoewel ten aanzien van die laatste grond nogal wat reserve bleef bestaan. Tegelijkertijd zochten en zoeken kerken binnen deze traditie naar een precieze invulling van die beide begrippen, vaak aan de hand van de methode van analogie.

Dit boek onderstreept de vastheid van het huwelijksverbond, maar laat eveneens ruimte voor echtscheiding in een situatie van ernstige verwaarlozing van de huwelijksbelofte. Uitgangspunt daarbij is niet het zogenaamde nuchtere verstand, dat algemeen erkende inzichten stelt tegenover bijbelwoorden die niet direct inzichtelijk zijn. Evenmin ligt het startpunt in tegemoetkomendheid jegens diegenen die om welke reden dan ook een echtscheiding wensen vanwege de ernstige gebrokenheid van hun huwelijk, hoe waardevol deze notie van tegemoetkomendheid ook is en hoezeer de kerk daarvoor aandacht moet hebben. Uitgangspunt is de Schrift. Leidraad voor de kerk is vooral het spreken van het Nieuwe Testament over scheiding en hertrouw, dat alleen maar adequaat kan worden beoordeeld tegen de achtergrond van het Oude Testament en het joodse scheidingsrecht in de eerste eeuw. De kern van deze studie bestaat daarom uit exegetische van de desbetreffende bijbelteksten en een beoordeling van de uitwerking van die teksten in de kerkgeschiedenis.

De aanduiding 'ethisch' in de ondertitel duidt op datgene wat het mens-zijn en menselijk samenleven kan bevorderen of schaden. Deze systematisch-theologische insteek bepaalt de opbouw van het boek. Elke tekst die ik voor dit onderwerp relevant acht, komt in een of meer hoofdstukken aan de orde. Doorgaans geef ik daarvan een eigen weergave. Daarnaast is gebruik gemaakt van onder meer de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951, de Nieuwe Bijbelvertaling uit 2004 en de Herziene Statenvertaling uit 2010.

Veel dank ben ik verschuldigd aan dr. D. Visser (Amersfoort), die de voorlaatste versie van het manuscript grondig heeft doorgenomen en talrijke tekstuele verbeteringen voorstelde. Zijn kunde op het gebied van het Nieuwe Testament gaf mij de zekerheid dat ik met deze studie geen weg zou gaan die nergens toe zou leiden. Ik hoop dat dit boek een weg wijst, en allen die op een of andere wijze betrokken zijn bij dit onderwerp, kan helpen bij het beantwoorden van vragen hierover.

Inleiding

Na het midden van de twintigste eeuw is het aantal echtscheidingen in Nederland enorm gestegen. In het begin van de jaren zestig werden ongeveer zesduizend scheidingen per jaar geregistreerd. Dat liep in de jaren tachtig op tot het vijfvoudige, terwijl het echtscheidingscijfer daarna geleidelijk toenam. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw werd een op de drie huwelijken ontbonden. Daarbij is nog niet gerekend met het aantal samenwoners en geregistreerde partners dat uit elkaar is gegaan. Andere landen laten soms hogere percentages zien.

Verscheidene factoren zijn van invloed (geweest) op deze toename. Die factoren hebben betrekking op de levensomstandigheden van gehuwden en de wijze waarop zij in het leven staan. Anders dan vroeger zijn gehuwden langer op elkaar aangewezen. De gemiddelde levensduur is verdrievoudigd vergeleken met de voorindustriële samenleving. In die tijd waren de fasen vóór de geboorte van het eerste kind en die na het uithuisgaan van het laatste kind, betrekkelijk kort. In de modern-westerse samenleving is de tijdsduur van de huwelijksfase zonder kinderen toegenomen, ook door de teruggang van het aantal geboorten. Na hun gezinsopbouw staan man en vrouw voor een fase die nieuwe mogelijkheden geeft, maar ook de nodige aanpassingen vraagt. Bovendien veranderen mensen in de loop van de tijd in lichamelijk, psychisch en geestelijk opzicht. Die veranderingen betekenen niet altijd een verrijking van de huwelijksrelatie, maar kunnen ook nadelige invloed hebben op de huwelijksstabiliteit.¹

Relaties zijn doorgaans minder stabiel als minder tijd is genomen voor de partnerkeuze, vooral bij diegenen die op jonge leeftijd trouwden, of gingen trouwen toen zij een kind verwachtten.² Zo verwoorden mensen dat ook in hun reflectie op huwelijksproblemen. Toch is de tijdsfactor maar betrekkelijk. Een factor is nog geen oorzaak. Belangrijker dan de tijdsduur is de aard van het huwelijksfundament. Doorgaans wordt een verbintenis aangegaan op basis van verliefdheid terwijl er niet altijd voldoende zekerheid bestaat over een gezamenlijk levensproject: de opvoeding van eventuele kinderen en betrokkenheid op de bredere samenleving. Een dergelijk project vormt naast onderlinge genegenheid en seksuele omgang de basis waarop een huwelijk moet rusten, en is voor zijn stabiliteit essentieel. Ook gehuwden die in sociaal of cultureel opzicht sterk van elkaar verschillen, vormen een minder stabiele relatie.

1 Vgl. Gruber, *Christliche Ehe*, 67-70.

2 Janssen, 'Partnersselectie', 64-65; id., 'Instabiliteit', 7-8.

Een andere factor is de taakverdeling in de huishouding.³ Voor veel vrouwen is een specifieke gezinstak niet meer vanzelfsprekend, zoals dat nog wel in de eerste helft van de twintigste eeuw het geval was. Zij hebben een plekje op de arbeidsmarkt gevonden, ook omdat de weg daarvoor is vrijgemaakt door geboorteregeling en gezinsplanning⁴, een betere opleiding en tijdsbesparing in de huishouding door het gebruik van huishoudelijke apparaten. Van belang is ook het verlangen naar ontwikkeling van talenten en het bereiken of handhaven van een bepaalde levensstandaard. Vrouwen konden steeds meer profiteren van de mogelijkheden van de arbeidsmarkt, maar moesten meer dan eens ook de negatieve aspecten daarvan ervaren. De combinatie van werk buitenshuis en zorg voor het gezin levert de nodige spanning op, die niet weinig wordt versterkt door een economisch klimaat dat gericht is op winst en floreert bij concurrentie, vooruitgang en flexibiliteit. Werkgevers houden soms weinig rekening met de thuissituatie van werknemers.

De combinatie van werk en gezin kan voor gehuwden conflicten opleveren over de invulling van de carrière, de kinderwens, de opvoeding en de tijd- en taakverdeling. Hoe minder duidelijkheid daarover, des te groter de spanningen. Scheiding komt vaker voor als de vrouw in verhouding veel tijd besteedt aan betaalde arbeid en beter is opgeleid dan haar man.⁵ Betaald werk buitenshuis is een bron van spanning als daarvoor in de thuissituatie onvoldoende draagvlak is.

De toename van het aantal scheidingen in de twintigste eeuw was vooral een gevolg van het wegvallen van financiële en juridische belemmeringen. De Nederlandse overheid aanvaardde in 1971 een ruimere echtscheidingswet. Vrouwen werden in economisch opzicht minder afhankelijk van hun man. De rol van de rechter werd kleiner. Daarbij speelt een verandering in de moraal mee: uiteengaan is geen schande meer, maar biedt juist de mogelijkheid van een nieuw begin. Vrouwen die sterk geëmancipeerd zijn en weinig of niet kerkelijk meelevend, kennen een significant grotere scheidingskans.⁶ Het huwelijk is volgens de westerse moraal geen ordening die uitgaat boven de wisselingen in cultuur en geschiedenis, maar een contract dat ontbonden kan worden als het niet langer het persoonlijk geluk bevordert.⁷ Volgens velen is de eis van levenslange trouw in strijd met het persoonlijk geluk. Relationale motieven zijn belangrijk geworden bij het aanvragen van een scheiding: uit elkaar groeien, tekort aan aandacht en het niet goed kunnen praten met elkaar.⁸ Voorheen waren vooral seksuele ontrouw en geweld de scheidingsgronden, nu zijn het vooral emotionele en af-

3 Janssen, 'Instabiliteit', 22.

4 Vgl. Gruber, *Christliche Ehe*, 62-67.

5 Kalmijn, 'Werk en echtscheiding', 49; Janssen, 'Instabiliteit', 22-23.

6 Kalmijn, 'Werk en echtscheiding', 49.

7 Zhekov, *Defining*, 325-327.

8 Vgl. De Graaf, 'Scheidingsmotieven', 30.

fectieve problemen.⁹ Al met al is de drempel tot uiteengaan verlaagd.¹⁰

De sterke toename van echtscheidingen houdt eveneens verband met een verandering in de huwelijksmoraal. Toen het proces van industrialisatie en urbanisatie doorzette, boetten familie, kerk, buurt en dorp aan betekenis in. De samenleving werd killer. Gevoelens van eenzaamheid en sociaal isolement namen toe. De complexiteit en onoverzichtelijkheid van de modern-westerse samenleving die steeds meer werd beheerst door de informatie- en communicatietechnologie, maakte de behoefte aan geborgenheid en rust in een intieme kring sterker, en aan een *safe haven* waar menselijke individualiteit wordt gerespecteerd. Het huwelijk moest die warmte en veiligheid bieden¹¹ en een soort herstellingsoort vormen. De 'retraitegasten' moeten daar nieuwe krachten opdoen voor hun arbeid buitenshuis. Ze kunnen daar ook zichzelf zijn, wat op de werkvloer niet altijd lukt: arbeid kan vervreemdend werken. Zo is het huwelijk een instrument voor welzijn, en zijn voortbestaan afhankelijk van zijn effectiviteit in dienst van mens en samenleving.¹² Niet ieder huwelijk kan deze nieuwe eisen en verwachtingen waarmaken. De psychische druk op gehuwden neemt toe.

Een andere factor raakt de huwelijksstabiliteit nog sterker, namelijk het streven naar individuele zelfverwerkelijking. Dit streven, dat diep in de samenleving is doorgedrongen, maakt het huwelijk tot een instrumentarium voor het zelf. Die gedachte is vooral opgekomen vanaf de zeventiende eeuw, toen het contractdenken tot ontwikkeling kwam. Verlichtingsfilosofen onderstreepten dat een contract geldig was zolang aan de voorwaarden werd voldaan. Ook het huwelijk had slechts bestaansrecht zolang en voor zover de partners aan de voorwaarden voldeden. De beweging van de romantiek, die opkwam na de verlichting, ging ervan uit dat liefde verwerkelijking zoekt in de ander. Liefde verlangt naar de ander ter vervulling van het eigen tekort. Gemakkelijk ontstaat dan de idee dat kinderen daarin een belemmerende factor vormen.

Niet onbelangrijk is eveneens in dit proces de populaire psychologie, die predikt dat mensen recht hebben op de vervulling van hun verlangens naar genot en liefde. Als het huwelijk niet meer aan die verwachtingen voldoet, mag het worden ontbonden. De partner mag voor een ander worden ingewisseld.¹³ Het huwelijk moet een garantie bieden voor levensgeluk. Dat geluk is echter sterk afhankelijk van de boodschap van de massamedia. Velen nemen de stereotype verwachtingspatronen van de media over. Het heersende levenspatroon vindt zijn weerslag in huwelijken, met als belangrijk kenmerk gerichtheid op prestatie. Mensen ontleen daaraan hun zekerheid: gehuwden menen dat ze dan ook moeten 'presteren' ten opzichte van elkaar.

9 Vgl. Gruber, *Christliche Ehe*, 35-41.

10 Vgl. De Graaf, 'Scheidingsmotieven', 30.

11 Gruber spreekt over een verandering van een economische en arbeidsgemeenschap naar een gevoels- en vrijetijdsgemeenschap (*Christliche Ehe*, 45-54).

12 Wannenwetsch, *Freiheit der Ehe*, 154-155.

13 Wannenwetsch, *Freiheit der Ehe*, 155-159; vgl. Gruber, *Christliche Ehe*, 37-38; 39-41.

De huidige cultuur is sterk gefocust op consumptie.¹⁴ Winkelen, kopen en verkopen is voor de moderne mens een dagelijkse bezigheid. Hij calculeert en analyseert kosten en baten, liefst snel en flexibel.¹⁵ Mensen voelen zich daartoe aangespoord. Ze hebben de neiging hun identiteit af te stemmen op bezittingen en wat zij zich kunnen permitteren. Onmiskenbaar beïnvloedt deze levensstijl het denken over het huwelijk.¹⁶ Dat denken begint al bij de partnerkeuze. Deze manier van leven vormt een bedreiging voor het huwelijkse samenleven. Als belangen niet meer overeenstemmen, kan de overeenkomst worden ontbonden.¹⁷ Velen ervaren frictie tussen het ideaalbeeld van een huwelijk en de realiteit van het eigen samenleven. Terwijl men aan de ene kant dit levensverband sterk waardeert omdat het tegemoetkomt aan het verlangen naar intimiteit, rust en zelfverwerkelijking, wordt aan de andere kant de beleving daarvan steeds moeilijker. Hoge eisen aan de huwelijksrelatie leiden tot onvervulde behoeften, die op hun beurt spanningen veroorzaken. Samenleven in een intieme levenssfeer is onmisbaar in een complexe, onoverzichtelijke en onrustige samenleving, maar tegelijkertijd nauwelijks mogelijk. Eveneens heeft het frequent voorkomen van scheidingen een effect op het totale aantal. Scheiding is deel van de cultuur uit gaan maken¹⁸, een sociaal instituut¹⁹, dat algemeen wordt geaccepteerd.

Uiteindelijk ligt de oorzaak van gebroken huwelijken echter in ongehoorzaamheid aan God (vgl. Mar. 10, 5; Mat. 19, 8), nog los van de vraag wie in een concrete gebroken situatie de meeste schuld treft. De gevolgen van die gebrokenheid raken de gehele mensheid. Een toename van scheidingen zegt niet dat de instabiliteit van het huwelijksleven als zodanig groter is geworden. Gebrokenheid is er altijd geweest. Wel heeft de huwelijksmoraal in de westerse wereld de laatste eeuw een sterke verandering ondergaan. Meer dan welke andere factor heeft deze verandering bijgedragen aan een sterke stijging van het percentage scheidingen in de westerse wereld. Individualisering en secularisatie zijn daarbij kernwoorden.²⁰ Ze hebben direct betrekking op intermenselijke verhoudingen en de verhouding van de mens tot zijn schepper.

Echtscheiding gaat de kerken niet voorbij. Meer dan eens ervaren ook gelovigen dat hun huwelijk niet altijd een vreugde is, maar een zware last kan zijn. Zij weten dat echtscheiding ingaat tegen de bedoeling van God, maar kunnen zich soms ook afvragen hoeveel de navoring van Jezus hen moet kosten in hun concrete situatie en hoeveel schade hun menselijke waardigheid moet lijden voordat de huwelijksrelatie mag worden beëindigd. Zij worstelen dan met de vraag wan-

14 Vgl. Zhekov, *Defining*, 325-326.

15 Szczeny, *Kühle Gesellschaft*, 13; vgl. Clapp, *Families at the Crossroads*, 115-119.

16 Vgl. Bayer, 'Ehe zwischen Freiheit und Gesetz', 234; Witte, *From Sacrament to Contract*, 209.

17 Wannewetsch, *Freiheit der Ehe*, 159-163.

18 Phillips, *Putting Asunder*, 632.

19 Vgl. Zhekov, *Defining*, 325-326.

20 Janssen, 'Instabiliteit', 22-23.

neer hun huwelijk geen verbond meer is en het continueren daarvan een groter kwaad lijkt dan beëindiging. Gelovigen zien dat echtscheiding óf een drama is dat vooral eventuele kinderen treft, óf een bevrijding waardoor ze weer tot bloei kunnen komen, óf een mengsel van beide. Zij merken dat hertrouw nieuwe spanning kan oproepen of juist nieuw perspectief biedt.

Binnen de kerken lopen opvattingen over het omgaan met echtscheiding sterk uiteen. De ene kerk acht het huwelijk van gedoopte gelovigen onontbindbaar, een andere meent dat scheiding en hertrouw onder voorwaarden mogelijk is, terwijl een derde kerk accepteert wat een burgerlijke rechter uitspreekt. Een belangrijke vertegenwoordigster van de eerste positie is de Rooms-Katholieke Kerk, terwijl de laatste positie kenmerkend is voor bijvoorbeeld de Protestantse Kerk in Nederland. In haar kerkorde en ordinanties heeft zij niets over dit onderwerp opgenomen. De enige relevante bepaling is dat ‘alleen een naar burgerlijk recht tot stand gekomen huwelijk kan worden ingezegend’.²¹ De tweede positie wordt verdedigd binnen kleinere protestantse gemeenschappen.

Uitgangspunt voor deze studie is de heilige Schrift, die de hoogste maatstaf en het beslissende richtsnoer is voor wat menselijk leven en samenleven bevordert. Zij onderstreept de vastheid van het huwelijk. Tegelijkertijd is er in de Schrift ruimte voor scheiding en hertrouw in een situatie van ernstige en onverbeterlijke schending van de huwelijksbeloften. Deze mogelijkheid is geen op zichzelf staande morele regel, maar ingekaderd in de prediking van het koninkrijk van God, die voor iedereen een belofte van heil bevat, ook voor diegenen die de gebrokenheid van hun huwelijk ervaren en gescheiden zijn. Het eerste hoofddeel van dit boek handelt over de vastheid van het huwelijk, terwijl het tweede deel de genoemde ruimte verkent.

21 *Kerkorde*, Ordinantie 5, art. 3, lid 8.